

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

«ԱԼԻԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ»Ը

ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԱՆԱՂՑԻԻ

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ» ՄԷՋ

Ա.

Գրիգոր Դարանաղցի իր Ժամանակագրութեան մէջ (հրատ. Մեսրոպ Վ. Նշանեանի, Երուսաղէմ 1915) քանիցս յիշած է ալի մանուր, յալի մանուր, ալի զիր եւ ալի ահնամա առուն վաւերագիր մը: Հըրատարակիչը այս աստիճանց մէջ ալի, յալի բառերը ածական համարած է և թարգմանած՝ «բարձրագոյն»: Այսպէս, էջ 621, ալի մանուր և յալի մանուր թարգմանուած են «բարձրագոյն հրովարտակ»: Ալի ահնամա էջ թարգմանուած, այլ միայն՝ ահնամա «պայմանագիր», (մինչ այս բառին ճիշդ համազօրն է «դաշնագիր»):

Դարանաղցիի ձեռագիրին մէջ գլխագիր տառեր չեն գործածուած: Ըստ ընկալեալ սովորութեան, հրատարակիչը գլխագրով տպագրած է բոլոր այն բառերը որ յատուկ առուն են կամ զոր յատուկ առուն կարծած է⁽¹⁾: Այսպէս, իսլամութեան մարգարէին՝ Մուհամմատի գարմիկին և փեսային՝ Ալիի առունը գլխագիր տպուած է էջ 157 («գրեթէ զնոյն ինքն զԱլիին ետես»), էջ 219 («Հագրթ Յալից») և էջ 580 («գլխից»), ինչ որ ցոյց կուտայ թէ «յալէ մանչուր» են. աստիճանց, ինչպէս նաև, էջ 155, «հանաման ի ձեռն ունի, որ ալի և յալի գլխագրով չեն տպուած, այս բառերը յատուկ առուն չեն համարուած, այլ «բարձր, բարձրագոյն» ածականին թարգմանութիւնը:

Հետագայ տողերուն նպատակն է փաստել թէ Դարանաղցիի Ժամանակագրութեան

մէջ «յալէ» և «ալէ» բառերը Ալի առնանառունին հոլովուած ձեւերն են և թէ «ալի մանուր, յալի մանուր, ալի զիր, ալի ահնամա» բառախումբերուն մէջ ալի և յալի կը նշանակեն «Ալիի»:

Նախ յառաջ բերենք այն տեղերը որ Դարանաղցի յիշած է այդ «հրովարտակ»ը, «դաշնագիր»ը կամ «գիր»ը, լուսարանութեան համար առնոց կցելով հակիրճ ծանօթութիւններ: Հետագայ բոլոր յառաջբերութիւններուն մէջ ալի և յալի բառերը առնանառուն գլխագիր կը գրենք, մինչ Ժամանակագրութեան մէջ միշտ, բաց ի երեք տեղէ (էջ 157, 219 և 540) պարզ գիրով տպագրուած են:

1.

Ա. — էջ 133-134.

1607էն ետք, երբ Պոլսոյ հայ համայնքին վեփրները⁽²⁾, Գրիգոր Կեսարացի պատրիարքին զրդուով, Պոլսոյ եկեղեցիներէն կը վանեն գաւառացի պանդուխտ քահանաները և պանդուխտ ժողովուրդը, Գրիգոր Դարանաղցի, երկու եկեղեցականներու ընկերակցութեամբ, կը ներկայանայ Սուլթան Մուրատ Դ.ի նախարարներուն և կը բողոքէ վեփրներուն վարմունքին դէմ: Այս զիմումին ատեն, դարանաղցի ի ձեռն ունի Ալիի դաշնագիրը:

«Եւ Յալի մեծ մանուրն⁽³⁾, որ իւրեանք⁽⁴⁾ ահտման⁽⁵⁾ ասեն, ի ձեռաներս ունելով և գրեալ էաք ի մէջ արդուհալին⁽⁶⁾ զորպիսութիւն նորա, և յորժամ որ ընթերցան զարդուհալն, խնդրեցին ըզմանչուրն, և հանեալ տուաք ի նոսա, և առեալ վերձանեցին և յոյժ սիրով ընդունեցին և համբուրեցին ամենեքեան վազիրն⁽⁷⁾ և ետուն առ մեզ:

Բ. — էջ 151.

1609ին Դարանաղցի կը վերադառնայ

(2) «Փոխանորդ»: Այստեղ՝ «Հայ համայնքին պաշտօնական ներկայացուցիչները»:

(3) Բառական իմաստով «տարածուած», հետեւաբար «բաց»: հակառիչ մախքումի «կնքուած»: Արքայական պաշտօնագիր մը որով վաւերական հաստատութիւն կը տրուի իշխանութեան մը կամ պաշտօնի մը և կամ իրաւունքի մը:

(4) Թուրքերը:

(5) «Դաշնագիր, ուխտ, ուխտագիր»:

(6) «Խնդրագիր»:

(7) «Վեփրները»:

(1) Ինչպէս «ձեռ քապինարածին» (էջ 129), որ ուղղելի է «ձեռ քապինարածին», այսինքն «ձեռ ամուսնալուծածին»: (Քապիցը, իսլամական օրէնքով, արձակուած կամ այրիացեալ կնոջ վճարելի դամարն է): Այս բառը ուղիղ տպուած է էջ 523 «տալով զվարձ», զոր քապին ասեն:

իր ծննդավայրը՝ Քեմախ, իր հայրենակիցներուն հետ, միասին տանելով սուլթանին հրամանագրերները և զկէ մանչուրն», զոր տեղւոյն զաւրին կը ներկայացնէ արձանագրուելու համար:

«Ապա գնացաք, կ'ըսէ, առ դատաւոր քաղաքին և զամրերն»⁽⁸⁾ դայա⁽⁹⁾ տուաք առնել և ծանուցանել ամենեցուն զհրովարտակաց հրամանն թագաւորին և զկէ մանչուրն, որ մեր հաւատոց և օրինացն ոք հակառակ ոչ լիցի, և աշխարհի շինութեանն և վանաց և եկեղեցեաց վերստին նորոգութեանցն, և զկէ գիրն ալ գեր ի վերոյ ընկալաւ քան զհրամանն թագաւորին»:

Գ. — էջ 153—155.

Երբ 1610ին, Դարանաղցի Տիվրիկի մէջ Հայերը տանջանքի ենթարկած ըլլալու ամբաստանութեամբ դատարան կը հրաւիրուի, ինք կամ իր փոխանորդները միտսին կը տանին «յամրերն և զանհաման» (էջ 153), և ամբաստանութեանը հերքելէ ետք «հանեցաք, կը գրէ, յամրերն և անհաման և դրաք առաջի դատաւորին, և նա ընթերցաւ զյամրն ի լուր ամենեցուն: Նա՛ շատ հաճոյ թուաց ոչ յամրին հրամանն, և յորժամ զկէ գիրն առին, ոնց երաց զատին, սոսկաց ի տեսեան զարմանակերպ գրոյն, որ երեք ազգ լեզուաւ էր գրեալ արձանագրով, որ իւրեանք քոֆի տեսն, և յարապ գրով զուտ կարմիր և թուրք գրովք, և ամենեքեան ի տեսն սոսկացին. և ել ի վերայ ոտից և ընթերցաւ ի լուր ամենեցուն և զարմացան մեծաւ զարմանալեօք եւ հաւանեցաւ գրոյն եւ բանիցն անհաման և յամրերացն և քաղցրացան յոյժ ամենայն ուլամային»⁽¹⁰⁾ եւ մեզ իրաւացուցեն» (էջ 154—155):

Դ. — էջ 155—157.

Միշտ 1610ին, էրզրումի փաշային քեհեան⁽¹¹⁾, շատ հայասէր, կը տեղեկանայ թէ Դարանաղցի «այնպիսի անձ է որ զկէ

անհաման»⁽¹²⁾ ի ձեռին ունի, որ Ալէ անաղիւրն⁽¹²⁾ է, կու շրջեցուցանէ ընդ իւր եւ ընթերցումը կուտայ, որ ամենայն ոք գիտացին զամենայն պատուէրն նորա որ վասն Հայոց» (էջ 155—156): Քէհեան, երզնկա գոնուած ատեն, իրեն այցելող հայ վաճառականներէն կը փափաք իմանալ թէ ո՛ր կը գտնուի Դարանաղցի և կը յայտնէ թէ կը ցանկայ Ալիի ձեռագիրը տեսնել:

«Ձմեկ հարցեր և զկէ գիրն»⁽¹²⁾ թէ խիստ կարօտ եմ փափաք այն գրին տեսնել որ գիտարդ լինեմ» (էջ 156):

Վաճառականները կը խոստանան բերել տալ և կը գրեն Դարանաղցիին թէ «քոհեան զկէ գիրն»⁽¹²⁾ կ'ուզէ տեսնալ. ա՛ն է՝ եկո՛յ որ տեսնու» (էջ 156):

Երբ Դարանաղցի գիրը ցոյց կուտայ, քեհեան այրժամ էտա զխնդրելին և երաց, ետես և սոսկացաւ և համարուեաց և եղիր աչացն և այնպէս վարկաւ՝ գրեթէ գնոյն ինքն զկէին⁽¹³⁾ ետես, և յարեաւ վերձանութիւն արար ի լուր ամենեցուն» (էջ 157): Ե. — էջ 210—212.

Սուլթան Օսման Բ. ի սպանութենէն վերջ (20 Մայիս 1622), ըմբոստ ենիշերիները նոյն տարւոյն Հոկտեմբեր 22ին հրաման կ'արձակեն, յանուն Սուլթան Մուսթաֆա Ա. ի, մանկաժողով կատարել քրիստոնեաներէն:

Էրզրումի փաշայըզին⁽¹⁴⁾ կուսակալը՝ Ապազա փաշա թոյլ չի տար որ իր իշխանութեան ենթակայ նահանգին մէջ մանկաժողով կատարուի: Հալանց էֆէնտին ալ, որ Տիարպէքիւրի փաշայըզին զուլսը կը գտնուէր և նոյնպէս Հայոց շատ բարեկամ էր, կ'արգիլէ մանկաժողովի պաշտօնեաներուն մուտքը իր փաշայըզին եւ մօտակայ գաւառներուն սահմաններէն ներս: Կիւրճի Մեհմետ փաշա⁽¹⁵⁾, որ կ'ատէր Հայերը եւ

(12) Այս չորս տեղերն անգամ արդարեւ եւ:

(13) Տպագրուած է զխաղրով:

(14) Փաշայըզը Օսմանեան կայսրութեան վարչական հին բաժանումներէն մին, առելի ընդարձակ քան Վիլայէթը:

(15) Կիւրճի Մեհմետ փաշա, որ վրական ծագում ունէր և կը կոչուէր Նաե Հատւմ (կուրտ) Մեհմետ փաշա, մեծ-եպարքոս եղած է 28 Հոկտեմբեր 1622ին և հրաժարած 5 Փետրուար 1623ին: Օսմանեան կայսրութեան ամենէն կարող պետական մարդոցմէն մէկը եղած է:

(8) ամբ, յամբ «հրաման, հրամանագիր»:

(9) «Արձանագրել»:

(10) ուլիմա, եիւլիմա, սկզբնական իմաստով՝ «գիտուններ». ընթացիկ առումով՝ «մահմետական ուսեալ և բարձրաստիճան կրօնաւորներ»:

(11) փաշայէն ետք ամենաբարձր պաշտօնատարը:

զանոնք իսպառ բնաջինջ ընել կը ցանկար, տեսնելով որ մանկաժողովի միջոցաւ պիտի չյաջողի իր նպատակին հասնիլ⁽¹⁶⁾, կը խորհի տնտեսական ճնշումով կործանել զանոնք. ուստի կը հրամայէ երեք տեսակ խաւանի⁽¹⁷⁾ ենթարկել Հայերը, մարդ զըլուս պահանջելով տասը, հինգ կամ երեք զրուշ(չ), Խարածին հաւաքիչը այնքան բարի և զթասիրտ էր, կ'աւելցնէ Դարանաղցի, որ շատ անգամ աղքատներուն տուրքը իր քսակէն կը վճարէր: Դարանաղցի անոր կը դիմէ միասին տանելով Ալիի գիրը:

«Եւեալ մեր զնացաք մօրն և զԱլի գիրն տարաք» (էջ 211): Այս զիմումէն ետք, Հաւապ էֆէնտին, միւֆթին⁽¹⁸⁾, Խալիլ փաշա⁽¹⁹⁾ և տեֆթերտար պեքիր⁽²⁰⁾ «զգլիրն Յալի» (էջ 211) անհետով, կը խնդրեն սուլթան Մուրատ Դ-է, որ յաջորդած էր Մուսթաֆային, 11 Սեպտեմբեր 1623ին, տասն երկու տարեկան հասակին, նուազեցնել Հայերէն զանձելի խաւանին սակը, եւ կը յաջողին(1626):

Դարանաղցի երկու անգամ եւ կը յիշէ Ալիի անունը, էջ 213, ուր կը պատմէ թէ Ապազա փաշա երազին մէջ «Հազար Յալին» տեսած է, և էջ 540, ուր Ալին կը յիշէ Մուհամմատին օրը (Տպագրուած են զըլխադրով): Ժամանակագրութեան մէջ չենք հանդիպիր ալի անականին, եթէ ճիշդ է որ հոն գործածուած բոլոր ալիները և յալիները ուրիշ բան չեն բայց եթէ Ալի յատուկ անունին սեռականը, ինչպէս կը հետեւի վերջիլեալ բոլոր յառաջընթացներուն մէջ այս բաներուն գործածութենէն:

Բայց կարելի է առարկել թէ արտակարգ զուգահիշութեամբ մըն է որ ալի

ԽՈՐԵՆԱՅԻ, ԵՂԻՇԷ

ԵՒ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

Բ. ՄԱՍ

ԵՂԻՇԷ ԵՒ Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

Ի՞նչ արժէք որպէս պատմութիւն: Ի՞նչ արժէք որպէս գեղեցիկ գրականութիւն: Ոչ մէկ արժէք: Երկու ճակատի վրայ ալ:

«Այժմեան խմբագիր Եղիշէն կեղծիք է, զուրկ պատմական արժէքէ» (207):

«Այս կերպարանքի մէջ պատմուածքը աւելի ճարտասանական շարադրութիւն քան պատմական գրուածք կը ներկայանայ» (521):

Իսկ որպէս գեղեցիկ գրականութիւն հարկ կ'ա՞յ կրկնելու Հ. Ակինեանի զաղափարը, երբ համբալ խմբագիրը կը խորովէ նոյնիսկ քերականական կանոններու իր տգիտութեամբ:

«Խմբագիր Եղիշէի մէջ ոչ միայն լեզուն ասպարէսներով հեռու է Ե. զարու լեզուի նկարագրէն, այլ և կը զանազանուին Զ. զարու հեղինակ սուրբ և ականատես պատմագիր Եղիշէի և է. զարու խմբագիր սուր, երազատես Եղիշէի լեզուններու մէջ ինքնատիպ հնչիւններ» (206):

Հետեւեալը մեզի անհասկնալի է.

«Իսկ բնագրին ստացած տխրող կերպարանքը, իրողութեանց չփոթ ցուցադրութիւնը . . . կը բերեն բիծ ճարտար

մանցուր, ևն. աստիճանաց մէջ ալի համազօր է Ալի անձնանունին սեռականին և թէ ալի, յալի բառերը միայն «բարձր, բարձրագոյն» կը նշանակեն:

Փարատելու համար այսպիսի կասկածներ, եթէ գոյութիւն ունին, յաջորդ յօդուածով կը քննենք ժամանակագրութեան մէջ ալի կամ յալի մանցուր և ալի կամ յալի անհամա, ալի գիր, ալի ձեռագիր աստիճանաց մէջ գործածուած բառերը և անոնց վերաբերեալ տեղեկութիւնները:

Բարիկ

ՀԱՅԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

(16) Ասիկա Դարանաղցիի վերագրումն է: Մանկաժողովին նպատակն էր ենիլէրլիներուն թիւը և անոնց ազդեցութիւնը աւելցնել: Կարելի էր մանկաժողովով Հայերը կամ ուրիշ ժողովուրդ մը բնաջինջ ընել:

(17) Խաւանը ոչ-մահմտականներէն զանձուած զխահաբէն է: Իսլամական պետութեանց մէջ խաւանը ի սկզբան տարբեր իմաստ ունէր:

(18) Կրօնական օրէնքին (եֆի) մասնագէտներ, որ ճերմա (օրինական խորհրդակցութիւն) կուտային, կը կոչուէին միւֆթի:

(19) Նախկին մեծ-ժողովակալ և մեծ-եպարքոս օրինական ծագումով, ծնած Զէյթուն:

(20) Ելիմտական բարձրագոյն պաշտօնատար: